

מגדר | כתב עת למגדר ופמיניזם | גיליון 1 | מאמרים

אסתר הרצוג | מגדר ואנתרופולוגיה: ענייני נשים באנתרופולוגיה הישראלית

תקציר

המאמר בוחן את הקשר בין מגדר לבין המחקר והדיסציפלינה האנתרופולוגיים בישראל. שני כיוונים עיקריים עולים בדיון על הקשר הזה: מקומן ומעמדם של אנתרופולוגיות באנתרופולוגיה הישראלית מתחילתה והשפעתם של מחקרים ופרסומים של אנתרופולוגיות על המחקר האנתרופולוגי במיוחד והמחקר החברתי בישראל בכלל. בניתוח מתברר כי גישת המחקר האנתרופולוגי-האיכותני, המדגיש את הקרבה לקהילה הנחקרת ולחבריה, מתיישבת היטב עם הגישה המחקרית-הפמיניסטית ועם העניין שלה בקבוצות מוחלשות ומודרות.

אצביע על כך שבמערכת הממוסדת של הפרופסיה האנתרופולוגית באוניברסיטאות מעמדן של הנשים היה חלש מאד בתחילת צמיחתה, אך הלך והשתפר בהדרגה ובמיוחד משנות התשעים של המאה הקודמת. עם זאת, כבר מראשית קיומה של האנתרופולוגיה בישראל, מצאו אנתרופולוגיות רבות את מקומן במוסדות פריפריאליים שהיו קשורים להתפתחות הדיסציפלינה האנתרופולוגית, "בשולי" המערכת ההגמונית-האוניברסיטאית, ובעיקר במכללות ובמכוני מחקר ופרויקטים יישומיים. כמו כן, אטען כי לעבודות רבות של האנתרופולוגיות מחוץ ל"ממסד" האוניברסיטאי היה בעבר ויש בהווה משקל משמעותי בהתפתחות המחקר האנתרופולוגי בארץ. יתר על כן, בעבודותיהן של אנתרופולוגיות רבות, במערכת האוניברסיטאית ומחוץ לה, על נשים ועל קבוצות פריפריאליות ומודרות, יש תרומה ייחודית למחקר החברתי בישראל.

פרופ' אסתר הרצוג, מכללות בית ברל ולינסקי. נושאי מחקר והוראה: ביורוקרטיה, מגדר, מדיניות חינוך ורווחה. שלושת הספרים האחרונים שכתבה או ערכה:

Perspectives on Israeli Anthropology (co-ed., Wayne State University Press, 2010),

Patrons of Women: Literacy Projects and Development in Rural Nepal (Berghahn, 2011),

Serendipity in Anthropological Research: The Nomadic Turn (co-ed., Ashgate, 2012),

מילות מפתח: אנתרופולוגיות, מחקר איכותני, מגדר, אנתרופולוגיה יישומית, ייצוג נשים, מוסדות פריפריאליים, הגמוניה אוניברסיטאית.

הקדמה

המאמר עוסק בקשר בין מגדר לבין המחקר והדיסציפלינה האנתרופולוגיים בישראל.¹ כפעילה פמיניסטית וכאנתרופולוגית חברתית, הנוהגת לבחון סוגיות חברתיות מזווית מגדרית זה למעלה משני עשורים, העיסוק שלי בענייני נשים באנתרופולוגיה הוא דוגמה לאמירה "אדם קרוב אצל עצמו". על משקל דומה, ניתן לומר ש"חוקר קרוב אצל עצמו", ובמקרה שלי "חוקרת קרובה אצל עצמה". לפי גישה זו, שדה מחקר שהוא סביבה טבעית, הן במונחים פיזיים-ביולוגיים והן במונחים חברתיים-תרבותיים, מכיל עושר אינסופי של חוויות והתנסויות מחד ואתגרים מתודולוגיים ואינטלקטואליים מאידך, שהם אוצר בלתי נדלה להפקת תובנות מפרות ומחדשות.

הגישה האיכותנית, העומדת בלב המחקר האנתרופולוגי ותופסת את הקרבה לחברה הנחקרת והחשיפה לעושר ודקויות החוויות וההתרחשויות של הפרטים בתוכה כבסיס לידע ולהבנה, מכירה בחלקה המשמעותי של החוקרת בפיתוח ידע ובהסתכלות הסובייקטיבית הכרוכה במעורבות החוקרת/ת בחיי הנחקרים. וכך אומר מרקס (1985): "מעל לכול, דרושה עבודת שדה ממושכת... במרוצת עבודתו יוצר החוקר קשרים אמיצים עם הנחקרים. וכך יכול הוא להילוות אליהם וללמוד את מחשבותיהם ובעיותיהם. אין סייגים לקרבה זו. ניתן לקבוע בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, כי ככל שיתקרב החוקר אל הנחקרים כן ילמד יותר אודותיהם" (ע' 139-140). מבחינה זו אין קרוב יותר לנחקרים מחוקר שהוא אחד מהם. יתר על כן, בלב שיטת המחקר האנתרופולוגית עומדת החוקרת עצמה, שהיא "כלי המחקר הבסיסי והמקור היחידי של הידע" שלה (חזן, 1992: 31). אישיותה, התנסויותיה, העדפותיה ותפיסותיה, מכתובות לחוקרת את הנושאים והאנשים שבהם היא מתעניינת, את האירועים והמצבים שאותם היא בוחרת לנתח ואת הפרשנות שהיא מציעה.

עבודת שדה אנתרופולוגית היא, להבנתי, מעורבת ומתערבת, רגשית ואינטלקטואלית כאחת. אין בה גבולות של זמן או מקום. מחקר אנתרופולוגי הוא מחקר של בני אדם המתארים ומפרשים קודם כול את עצמם ואחר כך בני אדם נוספים. זהו מחקר הצומח מתוך מה שאנחנו מרגישים, מתוך ההתנסויות האישיות שלנו, מתוך כבוד ואהבת האדם ומתוך יכולת עמוקה להזדהות עם תחושות הזולת.

לתפיסה זו ביסוס נרחב במחקר הפמיניסטי. מחקר זה מצביע על ההתעלמות של התרבות הדומיננטית מן הניסיון הנשי ומדרכי הדעת של נשים, המשלבות ניסיון, רגש ואינטואיציה. הוא מבקר את הידע והמחקר המושתתים על "הנחות של אובייקטיביות, רציונליות ואמפיריציזם, המשקפות חשיבה גברית" (אלפרט, 2000: 32). דורותי סמיט (אצל סנדרה הארדינג, 2007), מתארת סוציולוגיה (ומחקר חברתי בכלל) "שאינה הופכת את מושאי המחקר שלה לאובייקטים, אלא משמרת בהליכי המחקר שלה את נוכחות הסובייקט כפעיל וכמתנסה" (שם: 214). סמיט מבטלת את הפרדה בין החוקר לנחקר ומציבה את "סמכות החוקר על אותו מישור אפיסטמולוגי שעליו ניצבת סמכותם של נושאי המחקר" (שם: 216). לפיכך, בעת שהיא חוקרת את חיי הנשים היא חוקרת גם את חייה שלה. בהמשך לסמיט מטילה הארדינג ספק ביחס להנחה של האמפיריציזם המסורתי ש"הזהות החברתית של עורך התצפית אינה רלבנטית לטיב תוצאות המחקר" (שם: 221) וטוענת כי "... נשים

1 אני מודה לד"ר אורית אבהב על המידע וההשראה שסיפקה לי עבודת הדוקטור שלה (2004).

כקבוצה חברתית, לעומת גברים כקבוצה חברתית, תטינה יותר לבחור שאלות מחקר שאינן מסלפות את הניסיון החברתי האנושי" (שם).

וכך קושרת ניצה ינאי (2007) את שיטת המחקר האיכותנית עם המחקר הפמיניסטי: "המחקר הפמיניסטי מסתמך על התנהגות, פעולות, חוויות, רגשות ומחשבות, כפי שהם נחווים על ידי הנחקרות והחוקרות... רוב המחקר הפמיניסטי (על זרמיו השונים) מתבסס היום על מתודולוגיות איכותניות, אשר מחויבות למסורת הביקורתית (מארקסיזם, פנומנולוגיה, פסיכואנליזה, אתנומתודולוגיה) וכן לפרויקטים של חופש ושוויון" (ע' 366). האנתרופולוגית הפמיניסטית רות בהר (1996) מחדדת את התפיסה הזו ומדגישה, בעקבות ג'ורג' דוורו (1967), את החשיבות של ההכרה בסובייקטיביות (וברפלקסיביות העצמית) בתצפית האנושית, כאמצעי "להשגת צורות משמעותיות של אובייקטיביות ולפיכך מדע באמת 'אמיתי'" (ע' 6). אישה אנתרופולוגית כורכת, לפיכך, לפחות שלוש זהויות ועמדות מרכזיות: מגדרית, פרופסיונלית והומניסטית.

אני מבקשת לבחון את הקשר בין מגדר לאנתרופולוגיה בישראל משני כיוונים: הראשון, מקומן ומעמדן של אנתרופולוגיות באנתרופולוגיה הישראלית, והשני, עבודות של אנתרופולוגיות ומעט אנתרופולוגים על נשים בחברה הישראלית. בחרתי להתייחס לכמה חוקרות שעבודתן נראית בעיני כבולטת במיוחד בחשיבותה ו/או בפרסום שזכתה לו בקהל האנתרופולוגי והכללי.

בעקבות עיון בהתפתחויות ההיסטוריות ובכמה מעבודותיהן של אנתרופולוגיות, אצביע על כך שבמערכת הממוסדת של הפרופסיה האנתרופולוגית באוניברסיטאות מעמדן של הנשים היה חלש מאד בתחילת צמיחתה, אך הלך והשתפר בהדרגה, ובמיוחד מתחילת שנות ה-90 של המאה הקודמת. עם זאת, כבר מראשית קיומה של האנתרופולוגיה בישראל, מצאו אנתרופולוגיות רבות את מקומן במוסדות פריפריאליים, "בשולי" המערכת ההגמונית-אוניברסיטאית, ובעיקר במכללות ובמכוני מחקר ופרויקטים יישומיים. כמו כן, אטען כי לעבודות רבות של האנתרופולוגיות מחוץ ל"מסד" האוניברסיטאי היה בעבר ויש בהווה משקל משמעותי בהתפתחות המחקר האנתרופולוגי בארץ. יתר על כן, בעבודותיהן של אנתרופולוגיות רבות על נשים, במערכת האוניברסיטאית ומחוץ לה, יש תרומה ייחודית למחקר החברתי בישראל.

מעמד האנתרופולוגיות – בין השוליים למרכז

כאשר בוחנים את מעמדן וחלקן של אנתרופולוגיות בדיסציפלינה האנתרופולוגית בישראל, מתברר כי מקומן בתוכה בעבר ובהווה דומה לזה של נשים בשאר תחומי האקדמיה וגם בשאר תחומי החיים. מחקרים מהשנים האחרונות מצביעים על כך שנשים באקדמיה, כמו בחברה הרחבה, משתלבות במידה הולכת וגוברת בדרגים הנמוכים ובדרגי הביניים של התעסוקות והפרופסיות, וגם מקומן במעלה הסולם המעמדי-הפרופסיונלי-הכלכלי-הפוליטי משתפר בהדרגה, אם כי בקצב איטי, בדרגות הבכירות ביותר. בדומה לשינויים המתרחשים בשנים האחרונות במעמד הנשים ברבים מתחומי מדעי הרוח והחברה, גם במחלקות לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה מקומן של הנשים הולך ומתרחב בכל הדרגים וגם בדרגים הבכירים. יש לציין בהקשר זה, כי מקומן של האנתרופולוגיות תלוי במעמדה של האנתרופולוגיה בחוגים השונים, וכך באוניברסיטת חיפה למשל, שבה האנתרופולוגיה חזקה יותר, תופסות האנתרופולוגיות מקום בולט בסגל הבכיר.

מעבודת הדוקטור של אורית אבוהב (2004), על התפתחות האנתרופולוגיה בישראל, מתברר כי ראשיתה קשורה באופן הדוק לגברים. מייסדיה היו: ארתור רופין, יצחק בן צבי, אריק בראואר, רפאל פטאי (שם),

ע' 79-89). בועדת הרטוג, שהוקמה ב-1933 כדי לבדוק את האפשרות להכניס מחקר אנתרופולוגי לתוך כותלי האוניברסיטה, היו גברים: פיליפ הרטוג, לואיס גינצבורג ורדקליף סאלמן. עם חברי הוועדה לאנתרופולוגיה, שהתכנסה בעקבות דוח הרטוג (שם, ע' 78-79), נמנו שאול אדלר, גרשום שלום, ל"א מאיר, ריכרד קבנר, ארתור רופין. בועדת הסנאט, שדנה ב-1939 על תחומי האנתרופולוגיה היהודית, היו ל"א מאיר, אנדור פודור, גרשום שלום, מיכאל פקטה ול"א סוקניק. גם המחקרים הראשונים, הנקשרים לצמיחת האנתרופולוגיה והאנתרופולוגיה בישראל, הם של גברים: בראואר, רופין, פטאי, גוייטיין וכן צבי. לידתה של האנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, בראשות עמנואל מרקס, התרחשה בזכות כניסתו של פרויקט מנצ'סטר באמצע שנות השישים, בחסותו של מקס גלקמן, בניהולו של מרקס ובמימון קרן ברנשטיין (ראו: Werbner, 2004). קבוצת החוקרים, שהשתלבו בפרויקט מנצ'סטר, היתה מורכבת מגברים אף היא.

הקשר בין מגדר לבין מחקר אנתרופולוגי, בין "גבריות" לבין "אנתרופולוגים גברים חוקרים", משתמע מתיאורה של אבוהב את המסגרת החברתית שטיפח גלקמן. וכך היא כותבת, בעקבות ראיונות שערכה עם חוקרים שהשתתפו בקבוצה: "ערך רב היה לתשומה האישית שלו (של גלקמן – א.ה.), באופן שבו עודד אחוות דוקטורנטים תוך כדי לימודיהם. הוא יצר מסגרת מחייבת של השתייכות אינטלקטואלית ואקדמית ומחויבות למקצוע, אך גם חבורה (גברית) שניסה להקנות לה אווירה אקדמית בריטית. דשן מתארה כהמרה של ישראליות לבריטיות, שכללה כדורגל, פאבים ומסיבות" (אבוהב, 2004, ע' 128). מקס גלקמן ושלמה דשן, שרואיין על ידי אבוהב (שם, ע' 112), גברים מלידה ומתרבות, לא הבחינו שההמרה מישראליות לבריטיות, המקפלת בתוכה את האחוה הגברית, מדירה בעזרת "כדורגל" הן את הנשים הבריטיות והן את הנשים הישראליות. געגעועיו של משה שוקד לאותו "אורח חיים", המתמקדים ב"תקוה הולכת ונמוגה" שיזכה "לראות במקומותינו משטר של חיי יום בו שולטים כללי ה-Civility" (שם), מרמזים על הקשר בין החשיבה הגברית לשמרנות חברתית, המבוססת על סדר ונימוסים. לא מפתיע, לפיכך, שמתוך עשרת המחקרים החשובים שהצמיח הפרויקט רק אחד נעשה על ידי חוקרת, איליין בולדוין (1972), שכתבה על מושב ישראלי ותיק.

מיותר לציין שמרבית ראשי המחלקות וחברי הסגל הבכירים במחלקות לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטאות בעבר היו גברים, אם כי סוציולוגיות הגיעו לראשות החוגים, מאז כניסתן של יונינה טלמון ושל רבקה בר-יוסף לתפקיד ראש החוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית. דפנה יזרעאלי ז"ל, שהיתה אחת מהחוקרות הפמיניסטיות החשובות בישראל וממובילות הדיון והמאבק הציבוריים בסוגיות מגדר (יזרעאלי ואחרות, 1982; 1999), עמדה בראשות החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר אילן בשנות התשעים, כנראה בכובע הסוציולוגי (ולא האנתרופולוגי) שלה.

העלייה העקבית בשיעור הנשים בקרב הסגל הבכיר באוניברסיטאות, שהתרחשה במהלך השנים, התרחשה גם בסגל המחלקות לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה. לפי הרשקוביץ (2000) בשנים 1978-1979, היה שיעור הנשים בסגל האקדמי הבכיר באוניברסיטאות 16.2% (4.7% בדרגת פרופסור מן המניין ו-29.9% בדרגת מרצה). בשנים 1991-1992 היה שיעור הנשים 19.9% בסגל הבכיר באוניברסיטאות (7.3% בדרגת פרופסור מן המניין ו-37.3% בדרגת מרצה). בשנים 1998-1999, היה שיעור הנשים בסגל הבכיר באוניברסיטאות 22.4% (8.8% בדרגת פרופסור מן המניין ו-39.5% בדרגת מרצה). לפי מחקר בנושא נשים באקדמיה ו"פוסט דוקטורט", שהוצג בישיבת ועדת החינוך של הכנסת (הורקין, מרץ 2011), נמצא מחישוב הממוצעים של השנים 2004-2008, כי נשים היו 50.6% מהסגל הזוטר ו-29.2% מהסגל הבכיר. שיעור

הנשים בסגל הזוטר במכללות היה 55.9% ו-33.1% בסגל הבכיר. עם זאת, אף על פי ששיעור הנשים בקרב המרצים באוניברסיטאות היה בשנת הלימודים תשס"ה 43.3%, רק 11.9% מקרב בעלי הדרגה הגבוהה ביותר, פרופסורים מן המניין, היו נשים (על פי נתוני המועצה להשכלה גבוהה לשנת הלימודים 2004-2005).² לשם השוואה, שיעור הנשים בדרגה הבכירה ביותר בארצות אירופה (ב-2007) נע בין 10.7% (בבלגיה) ל-23.4% (בפינלנד). בקנדה עמד שיעור הנשים בדרגת פרופסור מלא ב-2009 על 21.8% (לעומת 53.4% מרצות).³ בארצות-הברית עמד שיעור הנשים בדרגת פרופסור מלא ב-2006 על 19.1%.⁴

מבדיקת שיעור הנשים בסגלי החוגים לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה בחמש האוניברסיטאות בארץ כיום, עולה כי שיעור הנשים הוא כ-37% מקרב 112 חברי הסגל וכ-40% מקרב 43 בעלי דרגת פרופסור. בראש החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה בתל אביב ובראש התמחות לימודי אנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון עומדות נשים. עפרה גולדשטיין-גדעוני היא האנתרופולוגית הראשונה שהגיעה לעמדת ראשות החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטאות בישראל, ואפשר שמינוי זה מלמד על השינויים שחלו בהשתלבות נשים בסגלים הבכירים של הדיסציפלינה במסד האקדמי-ההגמוני. בראש האגודה האנתרופולוגית עמדו מהיווסדה ב-1973, 18 אנתרופולוגים, מתוכם חמש נשים שארבע מהן כיהנו מאז 2001. משנת 2007 עומדות רק נשים בראש האגודה. את אורית אבוהב ממכללת בית ברל החליפה נורית בירד-דוד מאוניברסיטת חיפה ואפרת בן-זאב מכהנת כראש האגודה כיום. העובדה ששתיים מתוך הארבע הן חברות סגל במכללות מעידה, כנראה, גם על התחזקות ההכרה בחשיבות הוראת האנתרופולוגיה במוסדות אלו. הבולטות של נשים בהנהגת האגודה האנתרופולוגית מאז תחילת העשור הקודם מתחדדת בהשוואה לייצוגן הדל של נשים בראשות האגודה הסוציולוגית הישראלית. רק שתי נשים (לעומת 16 גברים), יהודית שובל מהאוניברסיטה העברית (-1988-1985) ונעמי כרמון מהטכניון (2006-2008), עמדו בראש האגודה מאז היווסדה ב-1967.

על רקע הדומיננטיות של גברים, במשך עשרות שנים לקיומה של האנתרופולוגיה, בולטת מאוד השפעתן של נשים על תכני וכיווני המחקר האנתרופולוגי. חוקרת בולטת בראשית צמיחתה של האנתרופולוגיה היתה האנתרופולוגית הפינית הילמה גרנקויסט (1930-1935), שהיא והאנתרופולוג הפלסטיני תופיק כנען (1927) היו מחלוצי חוקרי החברה הפלסטינית. גרנקויסט ראתה בדפוס החיים של הכפריים הפלסטינים מקור להבנת חיי היום-יום במקרא, ומכאן ביקשה להסיק על אורחות חיי הנוצרים הראשונים. האתנוגרפיה שלה מבוססת על שהות בת חמש שנים בין 1930 ל-1935 בכפר ארטאס בקרבת בית לחם. וכך מתארת מרגרט מיד את עבודתה החשובה והמעניינת: "ד"ר גרנקויסט סיפקה תיאורים אתנולוגיים של לידה וילדות בכפר ערבי, כפי שהם נראים מנקודת המבט של אתנולוגית אישה עם הנשים החכמות של הכפר כאינפורמנטיות שלה. תיאוריה מספקים רישום עשיר במיוחד של נוהג עממי, משל ושיר, השזורים בתיאורים מלאי חיות של אירועים בהתרחשותם."

ייתכן שלא מקרה הוא כי אישה ופלסטיני, שניהם בשולי ההגמוניה האקדמית, מייצגים את ראשיתו של המחקר האנתרופולוגי בארץ-ישראל, כי מחקרם מבוסס על עבודת שדה, כי נשוא מחקרם קשור לחברה הכפרית הפלסטינית וכי עבודתה של גרנקויסט התמקדה בנשים בכפר. לעבודתם של השניים לא היה המשך במשך שנים רבות, וההפרדה הכמעט מלאה בין שתי קבוצות החוקרים "נמשכת עד עצם ימים אלה", כפי

2 גלעד גרוסמן 21/9/2006 (<http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/482/308.html>)

3 מקור: <http://www.catalyst.org/publication/327/women-in-academia>

4 ג'ואן בורלי 2008.

שנכתב במבוא לספר "ישראל: אנתרופולוגיה מקומית" (אבוהב ואחרים, 1998, ע' 14). על ערכן של עבודות אלו ומשמעות ההתרחקות בין שתי הקבוצות נכתב כי "ההתחלות המבטיחות של אנתרופולוגיה פלסטינית וישראלית נקטעו באיבן" (שם). נראה כי התנחלותה של האנתרופולוגיה בתוך הממסד האוניברסיטאי היתה כרוכה במשך שנים רבות בהדרת אנתרופולוגים פלסטינים ונשים ובהתעלמות מסוגיות הקשורות לשתי קבוצות חוקרים אלו.

בין האנתרופולוגיות בעלות הנוכחות והמעמד המוכר בשלביה השונים של התפתחות האנתרופולוגיה, היו: דורותי וילנר, שהיתה ראש המחלקה הראשונה של היחידה למחקר חברתי בסוכנות, וחקרה (1969) את הטיפול הביורוקרטי בעולים במושבים; נעמי נבו (1993), שהיתה סוציולוגית-אנתרופולוגית של הסוכנות וכתבה על נשים במושבים; ואילין בסקר (1980), שהיתה הדוקטורנטית האנתרופולוגית הראשונה של האוניברסיטה העברית, תלמידתו של הרואי גולדברג. איילין חקרה את נושא תרבות הפריון בקרב נשים בארץ. במחקרה, על התנהגות הולדה של נשים יהודיות נשואות המבקשות לבצע הפלות בבתי חולים, מצאה כי פוריות והשליטה בה מציבה את הנשים מול אנשי הרפואה אשר בפועל שולטים בגישה לאמצעי מניעה אפקטיביים. לעתים קרובות, ככוונה או שלא ככוונה, הם מנעו מזוגות את הניסיון לשלוט בפוריות שלהם ביעילות ותמכו בחששות ביחס לסכנות ההפלה ה"מלאכותית". איילין הצביעה על האתנוצנטריות הרפואית והכישלון לפרש את הקונטקסט, המשמעויות והנורמות, שבתוכן מתקבלות החלטות ביחס לבריאות (בסקר, 1983).

מעבודתה של אבוהב משתמע כי רבים מהשינויים בתוך הממסד האוניברסיטאי התחוללו בהשפעת ההתרחשויות מחוץ לו. כך השפיע בעקיפין ה"מרכז למחקר אנתרופולוגי", שהוקם ב-1956, בתמיכתה הכספית של וירה רובין, ואשר הנרי רוזנפלד עמד בראשו, על צמיחת קבוצת התייחסות אנתרופולוגית מובילה וביצוע מחקרים על העולים; כך התפתחה האנתרופולוגיה היישומית בהשפעת פעילותן המחקרית של מחלקות המחקר בסוכנות היהודית ובמשרד הבריאות; וכך החלו לימודי האנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, כתוצאה מהשפעת פרויקט מנצ'סטר, ואשר בעקבותיו נכנסה האנתרופולוגיה בדלת הראשית לשאר האוניברסיטאות. גם את מקומן של נשים באנתרופולוגיה הישראלית והשפעתן עליה אפשר להבין כבאה מה"שוליים". נשים כמו פיליס פלגי (1998) התבלטו במהלך התפתחותה של האנתרופולוגיה, ובאופן מיוחד בהקמת האנתרופולוגיה היישומית. השפעה זו באה מחוץ לממסד האקדמי-ההגמוני, ובמקרה של פלגי היא באה מכיוון הממסד הממשלתי, ממשרד הבריאות (ב-1953 התמנתה פלגי לאנתרופולוגית ראשית במשרד הבריאות). היו קיימים אמנם קשרים הדוקים (ואולי אף סימביוטיים) ביניהם, אך פיליס פלגי ואנתרופולוגיות אחרות לא היו בין המשתלבים בממסד האקדמי באוניברסיטאות.

מלכה שבתאי (2004), תלמידתה של פלגי, ואנתרופולוגית יישומית בעצמה, מכתירה את פלגי כ"אם האנתרופולוגיה הישראלית והאנתרופולוגית היישומית הראשונה" (שם, ע' 10). היא מתארת את שותפותה של פלגי בקליטת גלי העלייה הגדולים עם הקמת המדינה ואת פעילותה בהקמת מערך חינוך לרופאים ולאנשי מקצועות הבריאות ובריאות הנפש. אנתרופולוגיה יישומית, על פי פלגי, היא "יישום העקרונות של אנתרופולוגיה לשם סיוע לפתרון בעיות אנושיות שיש להן ביטוי תרבותי. ובמילותיה של פיליס: 'על האנתרופולוג להיות מודע לכך שהאישיות והתבונה שלו מהווים כלי לא פחות חשוב מהידע שצבר'." (שם, ע' 12). פלגי, בשונה ממורתה מרגרט מיד, לא עמדה על מקומה של הזהות המגדרית שלה בצבירת הידע על החברה שבקרבה פעלה.

במסגרת האנתרופולוגיה היישומית פועלות כיום אנתרופולוגיות רבות (שבתאי ומזרחי, 2004). בהן אניטה נודלמן, המתמחה באנתרופולוגיה רפואית, בעיקר עם נוער עולה, שבעבר עבדה בסוכנות היהודית ועובדת כיום במינהל לחינוך התיישבותי ועליית הנוער במשרד החינוך; מלכה שבתאי, העובדת עם גורמים רבים העוסקים בקליטת יוצאי אתיופיה: עמותות, צה"ל, משרד החינוך, משרד הקליטה ואחרים ובמכון להגירה ושילוב חברתי במרכז האקדמי רופין; יעלה לבנת-רענן, העובדת עם המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים; שרון הראל, העובדת במשרד הישראלי של הנציב העליון לפליטים של האו"ם ומרכזת את הסיוע לקהילות האפריקאים בישראל; שולי הרטמן עובדת בארגון "במקום", הפועל לקידום הזכות לשוויון ולצדק חברתי בנושאי תכנון ופיתוח; שרה מנוחין-איציקסון עוסקת בתחום בריאות הנפש; ומאיה מלצר-גבע עוסקת בתחום החינוך. כך מסבירה מלכה שבתאי את מעמדה השולי של האנתרופולוגיה היישומית בדיסציפלינה האנתרופולוגית בממסד האקדמי (קרי: באוניברסיטאות):

באקדמיה בארץ מה שאינו מחקר טהור אינו נחשב, ומחקר המערב אלמנטים יישומיים לא מתקבל במחלקות לאנתרופולוגיה בארץ בצורה טובה. כך, האנתרופולוגיה היישומית סובלת מ"שוליות כפולה": היא שולית בתוך דיסציפלינה שלעצמה אינה מרכזית. יתכן שקידום והכרה בערך של אנתרופולוגיה יישומית כחלק לגיטימי מן המחקר במדעי החברה, עם כל הבעייתיות הכרוכה בשימוש בידע אנתרופולוגי לקידום מטרות אידיאולוגיות, יכול לתרום להפיכת הידע האנתרופולוגי באקדמיה לרלוונטי יותר לציבור הרחב, ובכך להפוך אותה לדיסציפלינה מרכזית ותורמת יותר בזירה הציבורית הישראלית.⁵

מקומן הבולט של נשים באנתרופולוגיה היישומית, כדיסציפלינה המבקשת לתרום בזירה הציבורית הישראלית, כשואפת להשתלב בתהליכים חברתיים ולהשפיע עליהם, להזדהות עם החלשים ולפעול למענם ולמען יתר שוויון, משתלב היטב בפמיניזם הפוסטמודרני. לפי תפיסה זו המדע הוא כלי גברי לשליטה והידע ה"אובייקטיבי" הוא תוצר של מערך הכוח בחברה, ולא קיים במובן הטרנסנדנטי (סנדרה הארדינג, 1986; דונה הארווי, 1988). לפיכך, פעילות המשנה את מערך הכוח המגדרי, האתני והמעמדי ונותנת "קול" ועוצמה לקבוצות מוחלשות ומנוצלות, מקנה לחוויות שלהן הכרה כידע בעל ערך (הארטסוק, 1983; בל הוקס, 1984; דורותי סמיט, 1987). גם צמיחת האנתרופולוגיה בכמה מכללות התרחשה כהתפתחות חיצונית לממסד האקדמי-ההגמוני. תוכניות ללימודי אנתרופולוגיה במכללות קלטו אנתרופולוגיות רבות יחסית ומעט אנתרופולוגים ערבים, שלא נקלטו באוניברסיטאות. וכך, למשל, במהלך שבע שנות קיומה של תוכנית לימודי אנתרופולוגיה במכללת בית ברל, שאותה הקמתי ועמדתי בראשה עד שנסגרה בסוף שנת 2011, לימדו בה עשר אנתרופולוגיות, אחת מהן ערבייה, וגם ארבעה אנתרופולוגים, שלושה מהם ערבים. לאור העובדה שתנאי העבודה והמעמד הפרופסיונלי במכללות נחותים משמעותית מאלו שבאוניברסיטאות, הדומיננטיות המוסדית באנתרופולוגיה, כמו בשאר תחומי דעת ובשאר תחומי החיים, משתמרת במסגרת האוניברסיטאות בידי בני קבוצות הגמוניות: בעיקר גברים ונשים יהודים-אשכנזים, אחריהם גברים ונשים מזרחים, ובתחתית הסולם נמצא מעט גברים ערבים ולבסוף נשים ערביות בודדות. בבחינת ההרכב המעמדי-העדתי-הלאומי של החוגים והתוכניות לאנתרופולוגיה

5 פקפוק: בין אג'נדה מוסרית לכלי מחקר: אנתרופולוגיה יישומית בישראל <http://www.pickpook.org/oldsite/17liron.htm>

באוניברסיטאות ובמכללות, וכנראה שגם בדיסציפלינות אחרות, נמצא כי המכללות משמשות כמעין מאגר משרות "מסוג ב" לפיצוי של נשים מקבוצות המזוהות עם ההגמוניה השלטת וכן של גברים ערבים. את העבודה האנתרופולוגית במכללות ניתן לתאר, בהשאלה מהמשתמע מהניתוח של אבוהב על השפעת המרכזים הקרובים והרחוקים החוץ-אוניברסיטאיים, במונחים של אֶתגור הממסד ההגמוני בתהליכי התמסדות האנתרופולוגיה. במכללות נוכל למצוא חוקרות שתרמו להתפתחות המחקר האנתרופולוגי, בעיקר לפן ההיסטורי, לגישה הביקורתית ולממד המגדרי. דוגמה ראשונה לכך היא עבודתה של אורית אבוהב, אשר תיעדה וניתחה בדוקטורט שלה את ההיסטוריה של האנתרופולוגיה הישראלית. כלומר, חוקרת "מחוץ" לממסד האוניברסיטאי היתה לרשמת ההיסטוריה של האנתרופולוגיה הממסדית. עבודות של אנתרופולוגיות, כמו אלו של עפרה גרינברג (1982; 1989; 1999), יעל קציר (1984), מירטה פורמן (1994), מלכה שבתאי (1999), שלי שנהב (2000), מאיה מלצר-גבע (2002), רחל שרעבי (2002, 2007) ואני מקווה שגם עבודתי (1998; 2001; 2005; 2006; 2010; 2011; 2012), וכן עבודות של אנתרופולוגים גברים כמו ראובן שפירא (1987; 2008), שהעלו ניתוחים ביקורתיים ומחדשים, מצאו בית פרופסיונלי במכללות. יש להניח גם שהשמעת ביקורתה של סמדר לביא (2003), שלימדה במשך ארבע שנים בתוכנית האנתרופולוגיה במכללת בית ברל, על הדרת המזרחים והמזרחיות באקדמיה הישראלית בכלל ובאנתרופולוגיה בפרט, לא היתה מתאפשרת במסגרת אוניברסיטאית. כלומר, תוכניות לימודי אנתרופולוגיה ולימודי מדעי החברה בכלל, במכללות מ"חוץ" לממסד האקדמי-ההגמוני, שימשו בעבר וממשיכים גם כיום לשמש תחליף או פיצוי לאנתרופולוגיות רבות שלא נקלטו באוניברסיטאות, אך גם הזדמנות להשתלב בהתפתחות המחקר האנתרופולוגי והמחקר החברתי בישראל, להשמיע ביקורת עליו ולהשפיע על כיוונו.

האם יש ייחודיות לכתיבת נשים במחקר האנתרופולוגי בכלל ובישראל בפרט?

מרגרט מיד כותבת בהקדמה לספרה על התבגרות בסמואה (1978), כי התרכזת במתבגרת בסמואה "עקב שתי סיבות עיקריות: היות שאני אישה, יכולתי לקוות ליותר אינטימיות בעבודה עם בנות מאשר עם בנים. כמו כן, הודות למיעוטן של נשים העוסקות באנתרופולוגיה, הידע אודות בנות פרימיטיביות זעום בהרבה מהידוע לנו אודות הבנים" (שם, ע' 13). ובהמשך היא מספרת: "אני התרכזתי בנערות שבקהילה. ביליתי את חלק הארי של זמני עמהן. חקרתי מקרוב את בית המשפחה שבו חיו המתבגרות" (שם, ע' 14). ואכן, אין להתפלא על הקרבה שחשה מיד כלפי המתבגרות ואף לא על תחושת השליחות המגדרית, על רקע היתרון שהיה קיים באנתרופולוגיה על בנים, לאור העובדה שמרבית האנתרופולוגים היו גברים בזמנה וקודם זמנה. הדבר לא יפגיע בוודאי את מי שסבורים שהאנתרופולוג או האנתרופולוגית היא, או הוא, הכלי העיקרי במחקר האנתרופולוגי ובשל כך היא, או הוא, מביאה למחקר, במידה כזאת או אחרת, את עצמו או את עצמה כהתגבשות הזהות האישית והמקצועית, בהשפעת מנגנוני חיברות שונים, ובמיוחד מגדריים.

מחקריהן של אנתרופולוגיות רבות, בישראל ובעולם, מלמדים על השפעת ההכשרה החברתית-המגדרית על תפיסות עולם וכיווני העניין בעבודתן. וכך למשל, קשה לתאר, במציאות הישראלית, את תמר אלאור חוקרת את הגברים החרדים. ככל שהיה לה קשה, לפי תיאורה בספר **משכילות ובורות** (1990) לחדור

לשדה "שלה" וליצור קשר עם הנשים, הרי ברור מדבריה שאף לא עלה בדעתה להתקרב אל הגברים. וכך היא מתארת את ה"כניסה" המושהית שלה ל"שדה" ואת תחילת יצירת הקשר עם הנשים:

זהו, עודדתי את עצמי, את רואה, היא עונה. לכי הלאה, תגידי לה, ספרי לה שאת מחכה ליום שתוכלי להיות שם... תמיד אני משכנעת את עצמי שלא ייתנו לי להיכנס, לא יסכימו לדבר אתי... בדרך אליה חשבתי על המקצוע הזה שקוראים לו אנתרופולוגיה, על החוצפה שצריך לגייס, כדי להקיש על דלתה של אישה בבוקר ולבקש ממנה רשות להיכנס לחייה. האבן בקרקעית הבטן נעשתה כבדה יותר, והאטה את צעדי במעלה המדרגות החשוך... אישה כבת 30 פתחה לי את הדלת, היא היתה עסוקה בשטיפת הדירה... (שם, ע'11-14).

הקשר שנוצר בין תמר לנשים החרדיות, נשואות מחקרה, מתרחש על רקע הדמיון המגדרי בינה לבין אישה דתית בחדר ההמתנה בקופת החולים, שתיהן אמהות עם תינוקות. וכך היא מספרת: "האישה הדתית שישבה מולי ועל ברכיה תינוקת כבת שנתיים חייכה אלי ואל שאול, בני בן השנה, חיוך של שותפות לצרה העומדת לבוא על פתרונה" (שם, ע' 11). כלומר, האמהות מקרבת בין תמר לאישה הדתית שאינה מכירה אותה, והופכת אותן, בתחושתה, לשותפות גורל. הזהות המינית גם משרתת את תמר בכניסה לשדה הנבחר למחקר וגם משפיעה על נושא המחקר שלה. וכך היא כותבת: "גיבורות המחקר הזה הן נשים, נשים בחברה הגוזרת רבות מהחלטותיה וממנהגיה על פי המין. לפיכך נעזרתי במחשבה ובמחקר מתחום לימודי המינים (ג'נדר)" (שם, ע' 20). בפרק המבוא לספרה, מתארת תמר את הקשר הנרקם בינה לבין חנה זילברשטיין, אישה חרדית השייכת לעולם שהוא לכאורה כל כך שונה, מרוחק ומנוכר משלה. שתיהן שותפות ל"מזימה" – איך להכניס את תמר לביתה של חנה. הן מתאמות את האופן שבו תוכל תמר לבוא לביתה של חנה. שתיהן מבינות שעליהן להשיג את רשותו של הגבר, "בעלה" של חנה. הן פועלות כבעלות ברית מול הגבר.

גם עבודתה של יעל קציר על "נשים יוצאות תימן כסוכנות שינוי במושב" מ-1984, מלמדת עד כמה קרבתה כאישה אל הנשים בחברה שאותה חקרה הקנתה לה יתרון. היא אפשרה לה להגיע לתובנות המערערות תפיסות שהיו מקובלות, ולעתים עדיין עולות במחקרים שונים, בעיקר על עולי אתיופיה, של חלוקת כוח דיכוטומית בין נשים לגברים בחברות "סגורות", "מסורתיות", או "מזרחיות". הסתכלותה כאישה על הנשים ממקום של הכרה באישה כדומה לה, ולא כאישה נדרסת, מקופחת, חסרת קול, אפשרה לה לראות את עוצמתה ואף יתרונותיה של האישה בקבוצה שהיא לכאורה סגורה, מסורתית ומפלה נשים. האישה, אף שהיא מקבלת את דרישות המעמד, הזכויות והיתרונות המוקנים לגבר, צוברת בפועל עמדה עדיפה בכל הקשור לניהול חיי המשפחה והבית ואף הופכת לגורם מתווך עם הסביבה הרחבה יותר. קרבתה של יעל אל הנשים הביאה אותה להבנה כי שינוי חברתי עשוי לעתים לאיים על עליונות הגבר וסמכותו ולהגדיל את כוחן של הנשים. במבוא למאמרה מצביעים גם עורכי הספר **יהודי המזרח** (1977), שלמה דשן ומשה שוקד, על חשיבות מחקרים על נשים הנערכים על ידי נשים. מדבריהם משתמעת מידה של הפתעה מה"גילוי" של יעל על היוזמה העסקית הנשית בתוך חברה הנתפסת על ידם כ"מסורתית". וכך הם כותבים: "מקומן של נשים, הן כנושאים והן כמושאים למחקר, הוא מועט באופן יחסי. הדבר פוגם בהבנתנו בתחום, שכן עסוקים אנו בחברות בהן גברים ונשים חיים במעגלים נפרדים למדי, וקשה להסיק על החברה בכללה כאשר עיקר המידע נשאב מגברים". (שם,

ע' 221). מעניין לציין שברקע המסלול שאותו עשתה יעל בדרכה לאנתרופולוגיה נמצא אביה, הפרופ' אהרון קציר. כך, על פי הריאיון שלה עם אורית אבוהב. היא מספרת לה: "אבא שלי... התפעל מכך שבאנתרופולוגיה יש נשים דומיננטיות... הוא היה הומניסט גדול ובעל תפיסה סוציולוגית וחשב שזה מקצוע נפלא לנשים" (אבוהב, 2010, ע' 227).

גם המחקר של עפרה גרינברג (1982) התאפשר במידה רבה בזכות הנגישות הנוחה שלה אל הנשים. כלומר, גם בשדה שלה, שהוא בית כלא, יש נשים, והוא לא בית כלא שכלואים בו גברים. אך אף שמחקרה עוסק בנשים, תרומתה החשובה למחקר החברה הישראלית הוא לא רק בהקשר הנשי. אדרבה, ניתוחה המרתק את חיי היום-יום בכלא מציע תובנות מקוריות וחדשניות על חיי הכלא, על השיתוף והתלות ההדדית בין סוהרים/סוהרות ואסירים/אסירות. התפיסה המקובלת של חיי הכלא על פי חוקים ובתוך מבנה פורמלי של מרחק מובנה בין אסירות לסוהרות, קורסת נוכח התיאור העשיר בפרטים על חיי היום-יום בכלא. בתוכם מתפתחים יחסי גומלין וחברויות בין נשים משתי הקבוצות, שהן לכאורה "עולמות חברתיים-תרבותיים נפרדים". עם זאת, אחד הביטויים המרגשים של הקשר בין הקבוצות הוא היותן אמהות. הזהות המשותפת הזאת גברה על גבולות התפקיד והמעמד, והקרבה התבטאה בהתעניינות, בהעברת מידע ובאהדה. האימהות "גרמה לקרבה מרובה בין שתי הקטגוריות", מספרת גרינברג.

"אנחנו גם אמהות", או "אני יודעת מה זה להיות אמא" היו ביטויים חוזרים בפי הסוהרות. התקיימה פה תכונה מיוחדת, משייכת, כנגד כל ההבדלים האחרים. כאשר היתה העובדת הסוציאלית בהיריון הרבו האסירות במתן עצות והמלצות. סוהרות נהגו לשאול לשלום ילדי האסירות ולהפך. כשאם עמדה ליד אם, התבטלו הרבה מהתכונות האחרות. (גרינברג, 1982, ע' 176).

יש להניח שאמירות אלו נאמרו בשל זהותה המגדרית של החוקרת, ומאותה סיבה הן גם תועדו והודגשו. בדומה לתמר, ליעל ולעפרה, אנתרופולוגיות רבות חקרו נשים. איילין בסקר כתבה על פוריות של נשים, סוזן סטאר-סרד (1998) על נשים עולות מכורדיסטן, רחל וסרפל (1998) על נשים עולות ממרוקו, ליסה אנטבי-ימיני (2005), שלוה וייל (2005) ומלכה שבתאי (2005) על נשים עולות מאתיופיה, פנינה מוצפי-האלר (1997), רחל שרעבי (2007) וסמדר לביא (2003) על נשים מזרחיות ועוד. מאידך, עדנה לומסקי פדר (1998) חקרה את משמעות חוויות המלחמה של גברים. היא טענה שכאישה היה לה חלון הצצה טוב מאוד, כי המרואיינים תיארו בפניה את המתרחש בצורה מפורטת, לא כאילו היא "יודעת במה מדובר כי היא גבר". בזרם הגובר של מחקרים על צבא וצבאיות לוקחות חלק גם סוציולוגיות כמו: אורנה ששון-לוי (2006) וליאורה שיאון (2008).

רחל שרעבי משלבת בעבודתה גם זווית מגדרית וגם אתנית-עדתית. במאמר על "בתי נידה בקרב עולות מאתיופיה בישראל" היא מציעה פרשנות חדשנית לתופעת הקמת בתי נידה בארץ. היא טוענת כי תופעה זו משקפת מחאה מגדרית, דתית ואתנית, לתרבות הדומיננטית הקולטת. אך מחקרה (הלא מגדרי), העוסק בעליית יהודים מארצות האסלאם, ובפרט בעולי תימן, ובהשתלבותם בחברה הישראלית, הוא המעניין יותר. אפשר שבהיותה בת לעדה התימנית הנושא הזה קרוב ללבה, ולכן היא פועלת בהתמדה כדי להעלות את

סוגיית קליטת עולי תימן בעשורים הראשונים של המאה הקודמת (ואחר כך) לקדמת הבמה האקדמית והציבורית. בכך היא תורמת תרומה נכבדה לחשיפת חומרים נשכחים ומצליחה להעלות מתהומות השכחה ההיסטורית לדיון האקדמי פרשות מהעבר, הקשורות לעולי תימן בשנים של טרם הקמת המדינה.

טובה גמליאל היא אנתרופולוגית נוספת ממוצא תימני, המעמיקה לחקור בסוגיות הקשורות לרקע התרבותי-היסטורי של הקהילה שממנה היא באה וגם להיבטים הקשורים לנשים בקהילה זו. בספרה האחרון **אסתטיקה של הצער** (2010), מתארת ומפרשת גמליאל את תרבות הקינה של נשות תימן בישראל כקשורה לרגשות הזדהות עם המת, לאהבה, לחמלת המקוננות האימהית, כמגשרת בין החיים למוות וכמחזקת אחדות חברתית. תיאורה של גמליאל חושף את הגעגועים, הכמיהה והצער שלה עצמה על דעיכתה של תרבות זו. האישי והרגשי משתלבים אפוא בתיעוד תרבות שנעלמת ובניתוחה התיאורטי. גם במחקרה של גמליאל על הזקנה, העניין המרכזי שלה הוא בזיקה בין רגשות להיבטים תרבותיים. ניתן לומר אפוא שעבודתה מייצגת, כמו אצל אנתרופולוגיות רבות נוספות, את העניין בקבוצות מוחלשות בשולי החברה (עולים מתימן, זקנים, נשים) מתוך הזדהות ובדרך שמעצימה את עולמן.

גם פנינה מוצפי-האלר מרבה לעסוק באוכלוסיות בפריפריה הגיאוגרפית והחברתית. נושא בולט במחקרה הוא מעמדן של יהודים "מזרחים", עולים מארצות האסלאם בחברה הישראלית, שורשי הדרתם מההגמוניה הציונית-האשכנזית, והרקע הפוליטי לקיפוחם במדינה הציונית סוציאליסטית (מוצפי-האלר, 2002). מוצפי-האלר מעלה מתהומות השכחה ההיסטורית לדיון אקדמי דמויות, שיח, וסוגיות הקשורים לעולים המזרחים מהשנים של טרם הקמת המדינה, ואשר נדחקו הצדה על ידי השיח ההגמוני עד ימינו. הרגישות שמוצפי-האלר מגלה בעבודתה כלפי המוחלשים בחברה, אם בארץ ואם מחוץ לה, מתחדדת במיוחד במחקרה על נשים, ופמיניזם מזרחי הוא עוגן מרכזי בעבודתה המחקרית, בהוראה ובפעילות חברתית. מוצפי-האלר חקרה עובדות ניקיון, נשים בדואיות, נשים עניות ברג'סטון, נשים בירוחם, נשים במזרח התיכון ועוד. ההתמקדות בנשים בעבודתה של מוצפי האלר (1997; 2001; 2004; 2005; 2007א; 2007ב), צומחת מהזיהוי של עצמה כחוקרת פמיניסטית מזרחית המעוניינת בעיקר בנשים מקבוצות פריפריאליות ומוחלשות. עיסוקה זה, בדומה לחוקרות פמיניסטיות נוספות, ההולכות בדרכה של רות בהר (1996), מבוסס על גישה פמיניסטית ואתית, הרואה בחוויה הסובייקטיבית בסיס ואף תנאי להכרת האחר ולהבנת המציאות החברתית. מוצפי-האלר מאותגרת (2007ב) על ידי עבודתה של בל הוקס (1990), המייצגת עבודה, כמו עבור חוקרות פמיניסטיות מזרחיות נוספות, מודל הזדהות ומחאה על אפליה, הדרה וקיפוח קולקטיביים של שחורים על ידי לבנים ושל נשים שחורות על ידי נשים לבנות. אף שהחשיבה הפמיניסטית-הפוליטית של בל הוקס צומחת מהחוויות הסובייקטיביות שלה ושל נשים שחורות, היא מכוונת לגורלם של כל המדוכאים בחברה ולצורך להיאבק נגד דיכוי וחוסר שוויון לא רק על בסיס מגדר, אלא גם של מעמד וגזע.

סראב אבו-רביעה-קווידר (2008; 2010), סוציולוגית-אנתרופולוגית, מרבה לעסוק בחייהן של נשים בחברה הבדווית שבה נולדה וגדלה. עבודתה מתמקדת בחקר זהות בין-תרבותית, בהשכלה גבוהה ובתעסוקה בלתי-פורמלית בקרב נשים בדואיות ופולסטיניות בישראל. אבו-רביעה-קווידר מצביעה על המלכוד שבו נתונות הנשים הבדוויות בין דיכוי פטריארכלי לדיכוי פוליטי-לאומי, וחושפת את הדרכים שבהן הנשים משמיעות את קולן ומאתגרות את הגבולות המגדריים. עבודתה משמשת דוגמה נוספת ליתרון הידע של חוקרת העוסקת בקבוצת המוצא שלה, שבקרבה גדלה ואשר היא רואה עצמה חלק ממנה.

המחקר שערכה מירטה פורמן, שהתפרסם בספרה **ילדות כמרקחה** (1993), אמנם לא עסק במגדר אך הוא תרם להסתכלות מקורית ומפתיעה על אלימות של ילדים בגיל הרך (תחום הקרוב לעולמן של נשים, במציאות שבה הן העוסקות העיקריות בגידול ובחינוך ילדים). במשך שלוש שנים היא צפתה בהתרחשויות בשני גני ילדים ובכיתה א' אחת. בספרה היא מתארת תמונה קשה של מאבק על השליטה במסגרות האלו, ושל אירועי אלימות רבים שמתרחשים בהן מדי יום ביומו. בניתוח היא עמדה גם על מקומן של המבוגרות האחראיות (שהן נשים, כמובן) בחיזוק התנהגות אלימה של ילדים. לעבודה זו יש בוודאי ערך רב עבור גננות ועובדות במסגרות הגיל הרך, אך גם עבור כל דיון המתמודד עם סוגיית הקשר בין פערי כוח לאלימות במסגרות חברתיות וגם להיבטים מגדריים של תחומי החינוך וההוראה.

גם לאנתרופולוגים גברים עשויה להיות תרומה חשובה למחקר המגדרי באנתרופולוגיה, כפי שמלמדת, למשל, עבודתו של עמנואל מרקס על היחסים בין בני זוג בדואים (1998). בהצביעו על משאבי הכוח של נשים במסגרת מבנה של פערי כוח קיצוניים, הצליח מרקס לפרק את התפיסה המושרשת על נחיתות מוחלטת של נשים לעומת שליטה מוחלטת של גברים, בחברה המתוארת כמסורתית-שבטית. כמה אנתרופולוגיות המשיכו את כיוון הניתוח הזה וחשפו את הפוטנציאל הרב שטמון בהסתכלות המורכבת ובשבירת הבינאריות בתפיסת יחסי הכוח בין המינים.

בהמשך לכיוון פרשנות זה תיארה רחל וסרפל (1998) בעבודתה על "הנידה כסמל זהות וכמשאב כוחני", איך הבניית נחיתותן של נשים יוצאות מרוקו בחברה דתית-מסורתית אינה מונעת את השימוש שלהן במשאבי כוח רלוונטיים באותה חברה עצמה. יתר על כן, וסרפל מסתייגת מתפיסת הנשים כמשוללות כוח וקול, וטוענת שמרבית המחקרים המעלים כיווני ניתוח אלו נעשו בידי גברים:

בני התרבות המערבית, אשר חקרו תרבויות אחרות, שבהן גישת הגבר אל נשים היא בעייתית. עם כניסתן של נשים-חוקרות לתרבויות אלה התברר, כי הטענה שהנשים חסרות כושר ביטוי, המלווה לעתים בטיעונים של נחיתות או חוסר כוח, איננה תואמת את המציאות. כלומר, חקר הנשים, שנתפסו כ"אילמות", וניתוח סמליהן וביטוייהן העלה כי אלה הן דעות קדומות של החוקרים ולא דווקא תיאור המציאות הנחקרת (שם, ע' 377-378).

וסרפל מתארת את היחסים בין בני הזוג, כפי שהם באים לידי ביטוי ביחס לתהליך הנידה, כמשקפים לא רק מרות גברית ללא סייג אלא כהצגה שבה כל אחד מבני הזוג משחק לפי הפירושים התרבותיים המקובלים כדי לאגור סמכות וכוח חברתי. בעזרת הגישה של האנתרופולוגיה הסמלית וסרפל מתארת את התמרונים הנשיים והגבריים הקשורים לתהליך הנידה כמרסנת ומרככת את הסמכות החברתית הגברית. עם זאת, מודה וסרפל, נשים נשארות בתרבות זו תחת מרותם של גברים.

מחקרה של סוזן סטאר-סרד (1998) על נשים קשישות עולות מכורדיסטן, שנערך בין השנים 1985-1986, הושפע מהחוקרת הפמיניסטית קרול גיליגן, שטענה כי נשים מגדירות את עצמן בהקשר של יחסים אנושיים ושופטות את עצמן במונחים של יכולתן לגלות אכפתיות. בשונה מגברים, נשים נוטות לתפוס את המוסר כעזרה לזולת וגרימת נחת לאחרים. המרואיינות של סטאר-סרד מסיקות, בדומה לגיליגן, כי "גברים טובים עוסקים בחוקים. נשים טובות עוסקות במערכות יחסים בין-אישיות". מחקרה של סטאר-סרד מצביע על

כך ש"אותה מערכת תרבותית שקובעת לנשים מעמד נמוך מאפשרת להן לגבש תפיסות וערכים המתאימים לחיותיהן" (שם, ע' 652). הדבר מתרחש דווקא על רקע ובזכות העובדה של ההפרדה בין המינים שאותה מכתובה הדת, ואשר "מציבה נורמות התנהגותיות והתייחסותיות שונות בפני גברים ובפני נשים. לגיטימציה זו של שני אופנים מובהקים של התפתחות דתית מוסרית בוודאי לא היתה מתקיימת כלל, או שהיתה מתקיימת בהיקף קטן בהרבה, במערכת שבה יש אינטגרציה בין המינים" (שם, ע' 652-653).

תובנות פמיניסטיות ואתרופולוגיות מעבודת השדה שלי

ממש כפי שלימדה אותנו מרגרט מיד, שהחיבור ה"טבעי" המתבקש שלנו כנשים הוא אל נשים בחברה שאותה אנו באות ללמוד, כך בחרתי גם אני, כאנתרופולוגית-אישה וכפעילה פמיניסטית, להתמקד בעבודתי בנשים. כך קרה לי במהלך עבודת השדה במרכז הקליטה שבו שהו עולים מאתיופיה (הרצוג, 1998), בהתקרבותי הקלה והמהנה אל נשים צעירות ומבוגרות, אמהות ובנות. גם לעבודתי על נשים בשואה הגעתי כאישה, כאשר נחשפתי במפתיע, במהלך כנס על השואה בקיץ 2000 באוקספורד, למחקרים שערכו נשים על השואה מזווית נשית ופמיניסטית (כמו למשל: גולדנברג, 1996; עופר וויצמן, 1998; פוקס, 1999). המשכה של התעניינות זו היתה בשיחות שניהלתי ותיעדתי עם אמי על השואה שלה (הרצוג, 2006). אך עוד בטרם עמדתי על דעתי כפמיניסטית, אי שם בסוף שנות השבעים, ביקשתי לעסוק במחקר על נשים. התכוונתי למקד את התזה שלי בלימודי תואר שני בחוג לחינוך על "נשים במינהל החינוך". מי שהיה אמור להנחות אותי בעבודה דחה את הנושא על הסף, וטען "מה מעניין בנושא הזה? מה כבר אפשר יהיה למצוא, שיש יותר גברים מנשים?" לאחרונה מצאתי שאותו מנחה פרסם מאמר העוסק ממש באותו נושא. אבל אני חייבת לו תודה גדולה, כי בזכותו הגעתי ללימודי אתרופולוגיה ולשני המנחים שלי: פרופ' עמנואל מרקס ופרופ' הרואי גולדברג, אמנם גברים, אך שניהם תמכו, כל אחד בדרכו, בהתפתחות הניתוח שהצעתי על מקומה המרכזי של השליטה הביורוקרטית בתהליכי ההשתלבות של עולי אתיופיה. חלק משמעותי מניתוח זה התייחס להתערבות ביורוקרטית "טיפולית" בחיי העולים באמצעות נשים (בעיקר "סומכות"⁶) ולהטמעת הזהות של אישה ישראלית מצויה, זו שהיא מפרנסת שנייה ואחראית עיקרית לילדים, בנשים העולות.

ההתייחסות לדוגמה מובהקת כל כך של דימוי "משפחה מסורתית" ממוצא אפריקאי, בהקשר של עולי אתיופיה, אפשרה לחדד את הטיעון שלא המבנה החברתי-התרבותי-המסורתי מסביר את מעמד האישה כנחות ואת מעמדו העדיף של הגבר. התברר מהמחקר שהשפעתם החודרנית של מוסדות המדינה באמצעות נציגיה, המתאפשרת בקלות רבה באמצעות ריכוזם של העולים במסגרות הקליטה ובאמצעות עידוד הנשים להישאר בבית עם הילדים, היא שעומדת מאחורי חלוקת התפקידים והכוח המגדרית. כלומר, חשיפת מרכזיותה של המדינה בהבניית המסגרת המשפחתית ויחסי הכוח בין המינים מציעה גישה פרשנית המערערת הן על תפיסת המשפחה כיחידה טבעית; הן על הפרשנות הרואה בתרבות הסבר מרכזי לדפוסי השתלבות עולים ולקשייהם

6 ה"סומכות" הוכנסו לשירותי הרווחה בישראל באמצע שנות השבעים. אגף הרווחה בסוכנות היהודית אימץ את תפקיד ה"סומכות" בראשית שנות השמונים, כאמצעי ל"הדרכת משפחות אתיופיות בניהול חיי משפחה". דרך קשרי העבודה שלה עם הנשים, השפיעה הסומכת, כסוכנת חברתית, על מעמדה ועל זהות התפקיד של האישה במערכת המשפחתית. כלומר, הטיפול בנשים כקטגוריה של "עקרות בית" ו"אמהות", התרחש באמצעות הסומכות ופעל כפיקוח חברתי על העולות. דרכן הועברו כללי הסדר החברתי הקיים לכלל העולים במרכז הקליטה.

להיקלט בחברה החדשה; והן על תפיסות הרואות ב"מסורת" ב"מוצא/רקע" וכיו"ב הסברים לפערי כוח בין המינים.

אני טוענת, אפוא, שהקרבה לנשים נבנית על תחושת שותפות גלויה או סמויה, הגוברת על הריחוק הקשור למסגרת המוסדית או התרבותית שבתוכה מתבצעת, או אליה קשורה, עבודת השדה. נראה שקיימת ברקע המפגש עם הנשים ב"שדה" סולידריות סמויה בין החוקרות והנחקרות, למשל בהקשר של גידול ילדים, היריון, לידה, וכיו"ב. מבחינה זו אין מדובר בקרבה המוכרת מעבודות אנתרופולוגיות רבות העוסקות בקבוצות מוחלשות. שם, כך נראה, האהדה לבני הקבוצה הנלמדת קשורה לעתים גם לתחושת רחמים ואף לפטרונות. הסתכלות שונה זו עושה אולי את החוקרת לאחותה של הנחקרת במערכת דיכוי משותפת, בעלת פנים רבות. כך, לפחות, אוכל להעיד על עבודתי במרכז הקליטה, שחלק נכבד ממנה התבסס על שיחותי וקשרי הקרובים עם נשים עולות. המרחק בשפה, בהשכלה, במעמד החברתי ובמצב הכלכלי לא מנעו את ההבנה העמוקה ביני לבין חברותי העולות בכל הקשור לקשיים בגידול ילדים, בניקיון הבית, בבעיות הקשורות להיריון, הפלות, לידה, קשיים עם בן הזוג ועוד. וכך, למשל, הגיבה זהבה, חברתי הצעירה העולה מאתיופיה, כאשר סיפרתי לה בתחילת היכרותנו כי יש לי ארבעה בנים: "מסכנה, אין מי שיעזור לך". אף שגם בן זוגה השתתף בניקיון הבית וגם בטיפול בתינוקם וגם בן-זוגי השתתף במידה רבה בטיפול בילדינו, לא היה ספק לשתינו כי אלו נושאים המקרבים בינינו ועושים אותנו "אחיות לצרה" או פשוט "נשים".

גם התובנות שאליהן הגעתי בעקבות עבודת שדה שערכתי בנפאל בקיץ 1997 (הרצוג, 2011), במהלך עבודתי כיועצת לענייני נשים במסגרת פרויקט פיתוח בנפאל, יכולות להמחיש את חשיבותן של מעורבות אישית ורגשית ב"שדה", ושל הקרבה לנשים בזכות היותי אישה בעצמי. את החוויות שתיעדתי ביומן שדה במהלך שהותי באזור הכפרי של נפאל ניתחתי במהלך למעלה מעשור לאחר אותה חוויה. את כתיבת יומן השדה עשיתי מתוך דחף אנתרופולוגי שאינו בר-כיבוש. אף שתקופת "עבודת השדה" ארכה רק קצת למעלה מחמישה שבועות, החוויות וההתרשמויות שתיעדתי ב"יומן שדה" היו עשירות ומרתקות. אני יכולה להעלות על דעתי את התיעוד והניתוח ללא התחברותי וקרבותי כאישה לנשים שאתן נפגשתי, ובמיוחד לעמיתתי ארונה, המרכזת המקומית של הפרויקט. בזכות עבודתנו המשותפת, שהיתה מבוססת על חברות וחובה, נחשפתי, למשל, למורכבות של "מעמד האישה" בנפאל, ובמקרה של ארונה למצבה, קשייה והתמודדותה של אישה קרייריסטית ובעלת מקצוע בחברה הנחשבת מסורתית, המגבילה את נידות הנשים. במהלך עשר שנות הניתוח של החומר המתועד יכולתי להצביע על כיווני פרשנות מוכרים וגם מחדשים. מחד, הם מתקשרים היטב לעבודות מחקר העוסקות בביקורת פרויקטים של פיתוח, ובעיקר פרויקטים של קידום נשים במדינות מתפתחות. ומאידך, הניתוח התיאורטי שצמח מהאתנוגרפיה, שהתבססה על החוויות האישיות שלי, העלה תובנות חדשות. תובנות אלו מבהירות את הסיבות לכישלון הפרויקטים למען נשים וחושפות את המנגנונים המנציחים את הדרת הנשים מתהליכי צמיחה ופיתוח, ואת האופנים שבהם מנציחים גופים, המתיימרים להעצים נשים ולהשיג שוויון בין המינים, את פערי הכוח בין המינים. שנית, את חוויותי כפטרונית, מומחית זרה, מחד, וכאישה בארגון הנשלט על ידי גברים, מאידך, יכולתי לבחון באופן ייחודי: להתנסות במצבים אלו באופן אישי-רגשי, כאחת "מבפנים", ולנתח אותם (ואת עצמי) מתוך ריחוק ("הזרה") וביקורתיות, מעמדת החוקרת. כלומר, התנסיתי בהיות חלק ממערכת ביורוקרטית ובהתנהגות ביורוקרטית-כוחנית. וכך נפתחה בפני הזדמנות ייחודית לתהות על כמה וכמה תפיסות מובנות מאליהן ועל התנהגויות מעוררות תהייה של בני אדם. למשל, להבין באיזו

קלות אנחנו משתמשים בביטויים על כוח משחית והתנהגות שתלטנית, ומניחים שאנחנו נקיים מהתנהגות כזו. או להתפכח מההנחה שהזדהות עם המאבק הפמיניסטי מבטיחה התנהגות נשית, שונה, משתפת, מתחשבת, לא כוחנית וכיו"ב. המעורבות האישית אפשרה לי לחוות את ההשפעה החזקה, הסוחפת, שהיתה למערך הביורוקרטי-הכוחני שהייתי חלק ממנו. בזכות המעורבות הזו (והתיעוד שלה כמובן) הצלחתי להבחין בתהליך שבו ה"מכונה הביורוקרטית", בלשונו של ובר (1978: liii), מייצרת דה-הומניזציה, סופגת אותנו לקרבה ומאלצת אותנו להשלים עם נורמות מוסריות שאנחנו מגנים בנוחות כאשר אנחנו מרוחקים מהסיטואציה.

המחשבה הרווחת בשיח היום-יומי – הפרטי, הציבורי וגם המחקרי-חברתי, עדיין ממולכדת בתפיסות מכלילות, סטריאוטיפיות, אתנוצנטריות, אנדרוצנטריסטיות, הומופוביות וכיו"ב. אנתרופולוגים/יות ופמיניסטיות, המשתלבים בהוויה החברתית שאותה הם מבקשים להכיר ולהבין, עשויים לחשוף את הסמוי, הנסתר והמוסתר, את מפגשי הצרכים והרצונות של פרטים וקבוצות, כהתנגשויות, כעימותים, כמפגשי חליפין, כשיתופי פעולה ועוד, וכך לפרק את הסטריאוטיפים ולהיחלץ מהמלכוד הקונספטואלי והרגשי כאחת. הם עשויים לתאר דפוסי התנהגות מורכבים, של עצמם ושל אחרים, להשמיע את קולן של נשים וקבוצות מושקקות ומודרות אחרות, בהיותם חלק מהן.

סיכום וכמה כיווני מחקר עתידיים

מאז שנות העשרים של המאה הקודמת עשתה האנתרופולוגיה בארץ ישראל ובמדינת ישראל כברת דרך ארוכה ומשמעותית ביחס למעמדן של נשים בתוכה ולהתמודדות עם גישות תיאורטיות ומתודולוגיות פמיניסטיות ועם סוגיות מגדריות. בתחילת תהליך התמסדותה של הדיסציפלינה האנתרופולוגית, ובניסיונות החוזרים לשלב אותה במסד האקדמי של המדינה, הנשים נעדרו. אך משנות התשעים ואילך משתלבות הנשים בהדרגה, גם כמותית וגם בתרומתן האיכותית, בשורות האנתרופולוגים המובילים בישראל, באוניברסיטאות ובמכללות. יתר על כן, עוד לפני קום המדינה היתה לאנתרופולוגית אישה (הילמה גרנקוויסט) תרומה משמעותית. לאחר קום המדינה פעלו אנתרופולוגיות במסגרות שונות, ובעיקר במסגרות שלטוניות, שאינן אקדמיות, כמו משרדי ממשלה והסוכנות היהודית. השפעתן היתה בולטת בתחום העשייה החברתית-התרבותית. גישתן ה"נשית" של האנתרופולוגיות ניכרה בדגש ובחשיבות שניתנו לתיעוד של פרטי-פרטים בחיי קהילה ומשפחה, בהתמקדות בקבוצות ובקהילות פריפריאליות ו/או מודרות, ובמעורבות חברתית ויישומית. עבודתן מימשה את תפיסת המחקר הפמיניסטי כ"מסתמך על התנהגות, פעולות, חוויות, רגשות ומחשבות, כפי שהם נחווים על ידי הנחקרות והחוקרות..." (אצל ינאי, 2007, ע' 366). טיפול בילדים וכן ייצור מזון, ביגוד ומקלט הם פעילויות נשיות חושניות, טוענת ננסי הארטסוק (1983). לכן, המדע שמייצרות נשים, הוא "חושני, מטריאלי ומעוגן ביחסים בין אישיים" (אצל ינאי, ע' 365). בהמשך לכך, דיון בעבודתיהן של אנתרופולוגיות ישראליות מעלה את השאלה: האם אלו עבודות של אנתרופולוגיות שהן (במקרה) נשים או שמא מדובר באיכות "נשית" במחקר האנתרופולוגי. להבנתי, הצטברות המחקרים של נשים על נשים, מזווית מגדרית ו"נשית" מודעת, מצביעה על תרומה "נשית" לאנתרופולוגיה. ואם כך, בהמשך לטענתה של סנדרה הארדינג, גם אם הזירות ה"נשיות", בית וגידול ילדים, אינן יוצרות בסיס ל"מדע פמיניסטי", וגם אם עקרונות חקירה המבוססים על חוויות חיים והתנסויות אינם יסודות חשיבה נשיים דווקא, החקירה הפמיניסטית מתייחדת בכך שעיסוקה הוא ב"ביקורת המדע באמצעות ייצוג מגדרי ספציפי של המציאות" (שם, ע' 366).

הדיון בעבודותיהן של אנתרופולוגיות בישראל מלמד על החיבור העמוק בין המחקר הפמיניסטי לשיטת המחקר האיכותנית (שעליו הצביעה ינאי, ע' 366). החיבור מתברר לא רק ברמה המתודולוגית והקונספטואלית, הוא מתגלה גם כבעל ממד מוסרי של הזדהות עם קבוצות מוחלשות, נשים אך גם אחרים, ושל מחויבות לשינוי חברתי-פוליטי. לפיכך, אין להתפלא על האימוץ החם של גישת המחקר האיכותנית על ידי דיסציפלינות שדומיננטיות הנשים בהן בולטת, ובעיקר: חינוך, סיעוד, פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית. להתפתחות מעניינת זו יש מקום לבחינה רחבה בפני עצמה.⁷ הביקורת עליה, בעיקר מחוגי האנתרופולוגיה באוניברסיטאות, המסתייגת מהלגיטימיות המדעית שלה, מדגישה את מעמדה השולי במסד האקדמי, וגם היא ראויה להיבחן. בכל מקרה, הדומיננטיות של נשים במחקר זה ותהליכי ההשתלבות ב"מרכז" האקדמי של נשים ושל מחקרי נשים מצביעים על השתלבות הדרגתית בזרם המרכזי של מחקרי מדעי החברה. בבחינת תהליכים אלו הולכת ומתבררת המרכזיות והחיוניות של השוליות במחקר החברתי.

סוגיה נוספת המעוררת עניין, בהמשך לדברים שעלו במאמר, היא מקומם של גברים בהשתלבותן של נשים באנתרופולוגיה, ותרומתם להכרה האקדמית בגישות פמיניסטיות. מדברים שעלו, כמעט באקראי, ניתן להבין כי מאחורי ההשתלבות של אנתרופולוגיות רבות עמדו גברים שראו בהן חוקרות ראויות ושותפות למחקר האנתרופולוגי התוסס בישראל. אנתרופולוגים בודדים גם גילו פתיחות לגישות פמיניסטיות וביקורתיות וקידמו את הטמעת המחקר הפמיניסטי בליבת האנתרופולוגיה הישראלית. כיום, עם התבססותן של נשים במעגלי המחקר האנתרופולוגי באקדמיה בישראל, יש מקום לבחון גם את תרומתן לקידום של חוקרות צעירות וחוקרים מקבוצות מודרות ושל סוגיות המעסיקות אותן.

מקורות

- אבוהב, א', הרצוג, א', גולדברג, ה', מרקס, ע' (1998). ישראל: אנתרופולוגיה מקומית. תל אביב: צ'ריקובר.
- אבוהב, א' (2004). "אנתרופולוגיה ואנתרופולוגים בישראל: מבט מבפנים על התפתחות האנתרופולוגיה הישראלית". חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- אבוהב, א' (2010). קרוב אצל אחרים: התפתחות האנתרופולוגיה בישראל. תל אביב: רסלינג.
- אבו-רביעה-קוויידר, ס' (2008). מודרות ואהובות: סיפורי חייהן של נשים בדוויות משכילות. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- אבו-רביעה-קוויידר, ס', וינר-לוי נ' (2010). נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- אלאור, ת' (1990). "מעשה שהיה כך היה", בתוך משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. תל אביב: עם עובד, עמ' 12-17.

7 הקמת ה"מרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה", שקיים בחודש פברואר האחרון את "הכנס הישראלי הבינתחומי החמישי למחקר איכותני", מצביעה על התפתחות הולכת ומתרחבת זו. התבססותה של המשמעות החברתית-המוסרית במחקר האיכותני באה לידי ביטוי בהרצאה שנתנה בכנס מישל פיין, מאוניברסיטת Cuny בניו יורק, בכנס המרכז ב-2007. וכך היא צוטטה באתר המרכז: "היא קראה לנו, החוקרים האיכותניים (כמו גם לחוקרים כמותיים או לחוקרים העוסקים בשילוב השיטות) לראות את עצמנו כמי שיכולים להתנגד למגמות של התפשטות אי הצדק החברתי. במחקרינו אנו יכולים, מחד, לתעד את התוצאות הקשות של דיכוי, עוני, פטריארכליות, גזענות וחוסר שוויון, ומאידך, לתעד אזורים חברתיים של תקווה שאליהם אנו שואפים, כדי להכלילם בדמיון הציבורי ולהפוך אותם לאפשריים. (<http://cmsprod.bgu.ac.il/Centers/icqm/conferences>)

- אלאור, ת' (1998). בפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית. תל-אביב: עם עובד.
- אלפרט, ב' (2000). "פדגוגיה פמיניסטית כגישה בחינוך ובהכשרת מורים", בתוך ש' שלסקי (עורך), מיניות ומגדר בחינוך. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 29-62.
- גמליאל, ט' (2000). זיקנה עם זיק בעיניים: מחקר אנתרופולוגי במוסד לדיור מוגן. ירושלים: דיונון.
- גמליאל, ט' (2005). סוף הסיפור: משמעות, זהות, זיקנה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- גמליאל, ט' (2010). אסתטיקה של הצער: תרבות הקינה של נשות תימן בישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרינברג, ע' (1982). נשים בכלא בישראל. תל אביב: גומא.
- גרינברג, ע' (1989). הזמנה לעיירת פיתוח. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרינברג, ע' (1999). נס עמים - חיים בסתירה: סיפורו של כפר נוצרי בישראל. רמת אפעל: יד טבנקין.
- הארדינג, ס' (2007). "מאמפיריציזם פמיניסטי לעמדה אפיסטמולוגית פמיניסטית", בתוך נ' ינאי ואחרות (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 25-45.
- הורקין, א' (2011). "מחקר בנושא נשים באקדמיה ו'פוסט דוקטורט'", ישיבת ועדת החינוך של הכנסת בנושא פערי ייצוג נשים במסלולי פוסט-דוקטורט. מאגר מוחות, 27 במרץ.
<http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/chinuch/2011-03-27.html>
- הרצוג, א' (1998). הביורוקרטיה ועולי אתיופיה: יחסי תלות במרכז קליטה. תל אביב: צ'ריקובר.
- הרצוג, א' (2006). "שיחות עם אמי – עבר והווה בזכירת השואה", בתוך א. הרצוג (עורכת). נשים ומשפחה בשואה. בית יצחק: אוצר המשפט. עמ' 283-314.
- הרצוג, א' (2010). "הפוליטיקה של מגדור החינוך: למי מועילה הפמיניזציה של ההוראה?" בתוך, א' הרצוג, צ' ולדן (עורכות), על גב המורות: כוח ומגדר בחינוך. ירושלים: כרמל, עמ' 37-72.
- הרשקוביץ, ש' (2000). "נשים בסגל הבכיר באוניברסיטאות", אקדמיה: כתב עת של ועד ראשי האוניברסיטאות.
- וייל, ש' (2005). "נשים אתיופיות יהודיות – תמורות ומגמות במעבר בין מדינות", בתוך מ' שבתאי, ל' קסן (עורכות), "מולועלם" נשים ונערות יוצאות אתיופיה במרחבים, עולמות ומסעות בין תרבויות. לשון צחה, עמ' 19-33.
- וסרפל, ר' (1998). "הנידה כסמל זהות ומשאב כוחני", בתוך: א' אבוהב ואחרים (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית. תל אביב: צ'ריקובר, עמ' 377-391.
- חזן, ח' (1992). "הקופסה השחורה של השדה", בתוך השיח האנתרופולוגי. תל אביב: משרד הבטחון, עמ' 196-225.
- זרעאלי, ד', פרידמן, א', שריפט, ר', רדאי פ', בובר-אגסי, י' (1982). נשים במלכוד: על מצב האשה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זרעאלי, ד', פרידמן, א', דהאן-קלב, ה', הרצוג, ח', חסן, מ', נוה, ח', פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). מין מיגדר פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, קו אדום.
- ינאי, נ' (2007). "שאלת המדע בפמיניזם" – סנדרה הארדינג וסוגיית החקירה המדעית בפמיניזם", בתוך נ' ינאי ואחרות (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 351-392.

- לומסקי-פדר, ע' (1998). "המשמעות האישית של חוויית המלחמה: סיפורי-חיים של גברים ישראלים", בתוך א. אבוהב ואחרים (עורכים), *ישראל: אנתרופולוגיה מקומית*. תל אביב: צ'ריקובר, עמ' 497-524.
- מוצפי-האלר, פ' (1997). "יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה", *תיאוריה וביקורת*, 11, עמ' 81-97.
- מוצפי-האלר, פ' (2002). "אינטלקטואלים מזרחים 1946-1951: הזהות האתנית וגבולותיה", בתוך ח. חבר ואחרים (עורכים), *מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש*. תל אביב וירושלים: מכון ון ליר, הקיבוץ המאוחד, עמ' 152-190.
- מוצפי-האלר, פ' (2004). "דתיות, מגדר ומעמד בעיירה מדברית", בתוך י' יונה, י' גודמן (עורכים), *מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל*. ירושלים: מכון ון ליר, הקיבוץ המאוחד, עמ' 345-316.
- מוצפי-האלר, פ' (2007א). "ידע, זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל", בתוך ש. ליר (עורכת), *לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית*. תל אביב: בבל, עמ' 113-187.
- מוצפי-האלר, פ' (2007ב). "לקרוא את בל הוקס בישראל: פמיניזם רדיקלי, חשיבה ביקורתית ואחוות האחיות החדשה", בתוך נ' ינאי ואחרות (עורכות), *דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 581-618.
- מזרחי ב' (1995). "גיוס נשים לתפקיד אליטות לאומיות אסטרטגיות בישראל", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- מיד, מ' (1928 [1978]). *התבגרות בסמואה: על מתבגרים ומין בחברה פרימיטיבית* (תרגום: ניצה סבו). חיפה: את.
- מלצר גבע, מ' (2002). "עיצוב הזהות הגרוזית בהקשר החברתי הישראלי כהליך למידה בין-תרבותית", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- מרקס ע' (1985). "המחקר האנתרופולוגי-חברתי והכרת החברה הערבית", בתוך י. באשי ואחרים, *להכיר עמים קרובים: כיצד מתמודדים בישראל עם לימוד הערבים ותרבותם*. ירושלים: ון ליר, עמ' 137-152.
- מרקס, ע' (1998). "יחסים בין בני זוג בקרב בדואי הנגב", בתוך א. אבוהב ואחרים (עורכים), *ישראל: אנתרופולוגיה מקומית*. תל אביב: צ'ריקובר, עמ' 247-270.
- סטאר-סרד, ס' (1998). "רוחניות נשים בקונטקסט יהודי", בתוך א. אבוהב ואחרים (עורכים), *ישראל: אנתרופולוגיה מקומית*. תל אביב: צ'ריקובר, עמ' 641-654.
- ענתבי-ימיני, ל' (2005). "טהרה במעבר – נשים יהודיות ממוצא אתיופי בישראל", בתוך מ. שבתאי, ל. קסן (עורכות), *"מולועלם" נשים ונערות יוצאות אתיופיה במרחבים, עולמות ומסעות בין תרבויות*. לשון צחה, עמ' 34-48.
- פורמן, מ' (1994). *ילדות כמקרה: אלימות וציותנות בגיל הרך*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלגי, פ' (1998). "סיפור אישי... איך כל זה התחיל", בתוך *מבוא לאנתרופולוגיה – מקראה*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 15-21.
- קציר, י' (1984). "נשים יוצאות תימן כסוכנות שינוי חברתי-תרבותי במושב", בתוך ש' דשן, מ' שוקד (עורכים), *יהודי המזרח*. תל אביב: שוקן, עמ' 221-230.

שבתאי, מ' (1999). *הכי אחי: מסע הזהות של חיילים עולים מאתיופיה*. תל אביב: צ'ריקובר.
 שבתאי, מ', מזרחי, י' (עורכים) (2004). *פרופילים של אנתרופולוגים יישוביים בישראל: שיתוף מידע בין סטודנטים עבור סטודנטים*. עפולה: מכללת עמק יזרעאל.

(<http://www.pickpook.org/17Applying.pdf>)

שבתאי, מ', קסן, ל' (עורכות) (2005). "מולועלם" נשים ונערות יוצאות אתיופיה במרחבים, *עולמות ומסעות בין תרבויות*. לשון צחה.

שיאון, ל', בן ארי, א' (2008). "גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור", *סוציולוגיה ישראלית*, 1, עמ' 149-171.

שנהב, ש' (2000). "מבט אחורה לעתיד: היצג, זכרון וזהות בבית התפוצות", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

דשן, ש', שוקד, מ' (1977). *יהודי המזרח*. תל אביב: שוקן.

שפירא, ר' (1987). *אנטומיה של חולי ניהולי*. תל אביב: עם עובד.

שרעבי, ר' (2002). *סינקרטיזם והסתגלות: המפגש בין קהילה מסורתית ובין חברה סוציאליסטית*. תל אביב: צ'ריקובר.

שרעבי, ר', סיקורל, ע' (2007). "בתי נידה (מרגם גוג'ו) בקרב עולות מאתיופיה בישראל: מחאה מגדרית דתית ואתנית", *סוציולוגיה ישראלית*, ח (2), עמ' 323-348.

ששון-לוי, א' (2006). *זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי*. ירושלים: מאגנס.

Baldwin, E. (1972). *Differentiation and Co-operation in an Israeli Veteran Moshav*. Manchester: Manchester University Press.

Basker, E. (1980). "Belief System, Cultural Milieu and Reproductive Behavior", Ph.D. Thesis. Jerusalem: The Hebrew University, Department of Sociology and Anthropology.

Basker, E. (1983). "Coping with Fertility in Israel: A Case Study of Culture Clash", *Culture, Medicine and Psychiatry*, 7 (2), 199-211.

Behar, R. (1996). *The Vulnerable Observer: Anthropology that Breaks Your Heart*. Boston: Beacon Press.

Burrelli, J. (2008). "Thirty-Three Years of Women in S&E Faculty Positions". Division of Science Resources Statistics, Science and Engineering Indicators Program, National Science Foundation. <http://www.nsf.gov/statistics/infbrief/nsf08308>

Canaan, T. (1927). *Mohammedan Saints and Sanctuaries*. London: Luzac.

Devereux G. (1967). *From Anxiety to Method in the Behavioral Sciences*. The Hague: Mouton.

- Fuchs, E. (ed.) (1999). *Women and the Holocaust: Narrative and Representation*. Lanham & Oxford: University of America Press.
- Goldenberg, M. (1996). *Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Granqvist, H. (1930-35). *Marriage Conditions in a Palestinian Village*. 2 vols., Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.
- Hazan, H., Hertzog, E. (eds.) (2012). *Serendipity in Anthropological Research: The Nomadic Turn*. Farnham UK & Burlington US: Ashgate.
- Harding, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Hartsock, N. (1983). "The Feminist Standpoint", in S. Harding and M. B. Hintikka (eds.) *Discovering Reality*. Holland; Boston; London: D. Riedel Publishing Company, pp. 283-310.
- Hertzog, E. (2001). "Gender and Power Relations in a Bureaucratic Context: Female Immigrants from Ethiopia in an Absorption Centre in Israel", in C. Sweetman (ed.), *Gender, Development, and Humanitarian Work*. Oxford: Oxfam, pp. 60-69.
- Hertzog, E. (2005). "Women's Parties in Israel: Their Unrecognized Significance and Potential", *Middle East Journal*, 59 (3), 437-451.
- Hertzog, E. (2011). *Patrons of Women: Literacy Projects and Gender Development in Rural Nepal*. New York & Oxford: Berghahn.
- Hooks, B. (1990). *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics*. Toronto, Ont., Canada: Between-the-Lines.
- Lavie, S. (2003). "Lilly White Feminism and Academic Apartheid in Israel". *Anthropology News*, 44, 10-11
- Lomsky-Feder, E., Ben-Ari, E. (eds.) (1999) *The Military and Militarism in Israeli Society*. Albany: SUNY Press.
- Motzafi-Haller, P. (2001). "Scholarship, Identity and Power: Mizrahi Women in Israel", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26 (3), 697-734.
- Motzafi-Haller, P. (ed.) (2005). *Women in Agriculture in the Middle East*. Hants UK & Burlington US: Ashgate.

- Nevo, N. (1993). "The Anthropologist in a Rural Bureaucracy: Chances for Survival", *Practicing Anthropology*, 15 (2), 9-12.
- Ofer, D., Weitzman, L. (eds.) (1998). *Women in the Holocaust*. New Haven: Yale University Press.
- Shapira, R. (2008). *Transforming Kibbutz Research: Trust and Moral Leadership in the Rise and Decline of Democratic Cultures*. Cleveland (OH): New World Publishing.
- Smith, D. E. (1987). *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (trans. and ed. by G. Roth and C. Wittich), Berkeley & Los Angeles, California: University of California.
- Werbner, R. (2004). "Marx Emanuel", in V. Amit (ed.) *Biographical Dictionary of Social and Cultural Anthropology*. Routledge: London and New York.
- Willner, D. (1969). *Nation-Building and Community in Israel*. Princeton: Princeton University Press.